

D. Sinor

OGUZ KAGAN DESTANI ÜZERİNDE BAZI MÛLÂHAZALAR †

Türklerin menşelerine dâir destanların metodlu bir şekilde tetkiki, târihi sâhâsında bile mühim neticeler va'detmektedir. Henüz bir kaç senedenberi, esâsî noktaları aşağıda gösterilen bir usûl tâkîb ederek, bu çalışmaya koyulmuş bulunuyorum:

1. Türklerin menşei hakkında türkçe, farsça, çince veya başka dillerdeki metinleri toplamak,
2. Onları modern dillerden birine tercüme etmek,
3. Bu metinlerin her birinde bulunan mitik temleri ayırmak,
4. Aynı zamanda, müteaddit destanlarda bulunan temleri sınıflara ayırmak,
5. İhtiyaç varsa, Türklerden gayrı, ve hattâ Altay sâhâsinin haricindeki vâkıâlara dayanarak, bu temleri tefsir ve izâh etmek,
6. Bundan Türklerin târihi için kendiliğinden hâsıl olacak neticeleri çıkarmak.

1947 — 1948 ders yılında verilmiş olan bir ders esnâsında, dokuz destanı, bu usûl ile, tetkik etmiştim. Şimdiki meşgûliyetlerim, esâsen tamamlanmağa yakın olmayan tetkiklerimin neticelerini mâkul bir mühlet içinde neşredebilmek ümitlerini o kadar vermiyor. Bundan dolayı, bu defâk, bunlar arasında « Oğuz Kağan Destanı » adı ile tanınmış olan birini tetkik etmekle iktifâ edeceğim. Bu seçişin sebebi, bunun bize kadar gelen ve Türklerin menşelerinden bahseden türkçe biricik destan olması vâkıâsıdır; yoksa, diğer rivâyetler — meselâ Çin kaynaklarında bulunanlar — ondan daha az alâka verici değildir.

Bu tetkik, benim Oğuz Kağan destanı üzerindeki araştırmamın ancak çok cüz'î parçalarını ihtivâ edecektir. Bilhassa, hiç bir teferruât meselesine girişilmeyecek ve alâkamız destanın sırf birinci kısmına münhasır kalacaktır.

*
* *

Oğuz Kağan Destanı'nın, aynı zamanda Oğuz-nâme adı ile tanınmış olan türkçe metni üç defa basılmıştır: İlk önce Radloff tarafından, sonra Dr. Rıza Nur tarafından, nihâyet Bang ile Rahmetî tarafından². Bu basmalardan ikincisi, Pelliot'yu üstâdâne yazılmış bir tetkiki neşre sevketti³ ki, Bang ile Rahmetî bu tetkikin netîcelerinden, geniş bir şekilde, istifâde etmişlerdir. Bu sonuncuların çok ihtimamli neşirleri bize mükemmel bir çalışma vâsıtası vermektedir. Bununla berâber, bu eser, daha evvelki neşirler gibi, Paris Millî Kütüphânesinde (Bibliothèque Nationale) muhâfaza edilmiş bulunan ve yegâne olan bir tek el yazmasına dayanmaktadır. Bu sebeple, başka yazmalar bulunmadığı müddetçe, metnin meydana çıkardığı bazı güçlüklerle boynun eğmek mecbûriyetinde kalacağız.

Destanın türkçe metni bize bir tek yazma hâlinde muhafaza edilmiş ise de, elimizde onun Raşîdaddîn'in eseri, yani Câmî⁴ altavârîh, içinde bulunan farsça bir versiyonu ile Ebûlgazi tarafından nakledilmiş olan, türkçe bir versiyonu vardır. Kuvvetle islâmîleştirilmiş bu iki versiyonun yardımı, destanın anlaşılması için, temennî edilebileceği kadar mühim değildir.

Paris Millî Kütüphanesi (Bibliothèque Nationale) yazma nüshasının metni, Pelliot'ya göre, 1300 yıllarına doğru, Turfan'da, kaleme alınmış olup, XV. asır içinde, Kırgız ülkesinde, hemen sırf imlâ bakımından düzeltilmiş bir Oğuz Kağan Destanı'nı temsil etmektedir. O, destanın manzum kısmının, şiir nümûnesi olmak bakımından, nisbeten yeni olduğunu ve içinde bulunan coğrafî isimlerin, destanın Moğol fütûhâtından evvel yazılmış olmasını imkânsız bıraktığını tahmin etmektedir.

Tesâdüf edilen ilk meselelerden biri kahramanın adı: Oğuz meselesidir. Destanın tefsir ve izâhı için bunun ehemmiyeti çok büyüktür.

Destanın türkçe metninin yazılmasında kullanılmış olup, umûmiyetle, «Uygur alfabesi» denilen, Turfan Türk alfabesinde, «o» ile «u» sesleri için, ayrı-ayrı harfler olmadığı gibi, Raşîdaddîn ile Ebûlgazi'nin rivâyetlerinde kullanılmış olan, Arap yazısında da «o» ile «u» sesleri için ayrı-ayrı harfler yoktur. Bundan dolayı kahramanımızın adı, *Ogoz ile *Ugoz okunması, mutlak sûrette sarsılmaz olmamakla beraber, şe'niyete tekabül etmek şansı da olan bir âlimler ittifâkı ile, bertaraf edilmiş olduğundan, hem Oğuz, hem de Uğuz okunabilir.

Dâhili deliller, bize meseleyi halletmek imkânını vermediğinden, bizzat destanın hâricinden alınmış mutâlara mürâcaât etmemiz zarûridir.

Umûmiyetle türkçe metinler bir tarafa bırakılmak icâb eder; zîrâ «o» ve «u» seslerini gösteren harfler biraz evvel zikrettiğimiz alfabelerde olduğu gibi, runik Türk alfabetesinde (Orhun yazılarında) de birbirinden farklı değildir⁴.

Oğuz Kağan adı ile Oğuz kavminin adının tamâmı ile bir ve aynı olmasından hiç bir zaman şüphe edilmemiştir. Umûmiyetle, birini doğru şekli ile tespit etmek sûreti ile, diğerinin ister- istemez ve kendiliğinden tespit edileceği zannolunuyordu. Yalnız en sonuncuları zikredelim, Pelliot'nun⁵, Bang ile Rahmetî'nin⁶ fikirleri bu idi. Bunlar kavim adının, muhakkak olarak, ilk hecede «o» sesine mâlik olduğunu iddiâ ediyorlar.

Oğuz kavminin adı, yalnız olarak, ve Toğuz Oğuz, Üç Oğuz ilh. gibi mürekkep isimleri ile beraber, Asya ile Avrupa arasındaki geniş sâhâların merkezî kısımlarının târihinde fevkalâde bir mazhâriyete nâil oldu. Denilebilir ki, başka hiç bir kavmin adı, orada, bu kadar yayılmış değildir. Maalesef bunlardan bahseden kaynaklar, Orhun kitâbeleri ile müslüman târihçilerinin eserleri, «o» ile «u» seslerini ayırmayan yazılarla yazılmıştır. Yalnız Bizans kaynaklarının bize yardım etmeleri ihtimâli vardır.

Bizzat Oğuz kavim adı, Bizans edebiyâtında, çok muahhar devirlerde görünmektedir; ve Orhun kitâbelerinde görülen kavmin adını değil de, Osmanlıların ceddini göstermektedir. Oğuz adının, Çuvaş dili hususiyetlerini taşıyan bir şekil içinde olarak, Oğur, Onoğur ilh. gibi adların esâsında bulunmakta olduğu umûmiyetle kabûl edilmiştir.

Moravcsik'in bu isim için gösterdiği⁷ varyantların bizzat bir bilânçosunu yaptığımız zaman, Bizans kaynakları tarafından gösterilen şekillerin, ihtimal birinci hecede, «u» ile olan şekilden ziyâde, «o» ile okumağa biraz daha müsâit olduğunu müşâhede edebiliriz. Bununla beraber, onların şehâdetleri kat'î telâkki edilemez. O halde Oğuz Kağan ismini, Oğuz kavim adının yardımı ile, doğru bir şekilde, tespit etmek için tuttuğumuz yolun bir çıkmaza vardığını görüyoruz. Kavim adı ile şahıs adının aynı olması keyfiyetinin, ne kadar muhtemel olursa-olsun, bir kat'iyet olmadığını hatırlatmak ta yerinde olacaktır.

Meseleyi aydınlatmak için son bir çâremiz daha kalmaktadır; bu da kelimenin bizzat etimolojisinin verdiği imkândır.

Németh⁸, Oğuz kelimesine oğ «ok» un —z ile yapılmış bir müştâkı nazarı ile bakmaktadır. —k sesine mukabil -ğ- sesinin bulunması, bu hal tarzının aleyhindedir; ve lehinde hiç bir şey yoktur. Bu hususta söylenecek en az şey, bu hal tarzının türkoğulların ittifakını kazanmamış olmasıdır. Pelliot⁹, Németh'in Oğuz'a «ok» mânâsı isnâd ederken, neye dayandığını anlıyamadığını itiraf ediyor¹⁰; Bang ile Rahmeti, bu nazariyenin «so lange unwahrscheinlich, bis man es uns bewiesen hat» kaldığını kabûl ediyorlar. Marquart'ın da faraziyesi¹¹ aynı derecede kat'iyetle bertârâf edilmelidir; ona göre, oğuz, oğ «ok» + uz «adam» dan mürekkep bir isimdir, halbuki uz kelimesi «adam» mânâsında mevcut değildir¹².

Bize teklif edilen en tehlikeli ve asılsız izah denemesi, şüphesiz Boodberg'inkidir. O, oğuz kelimesini, ilk mânâsı «boynuz» olması icâb eden mefruz bir altaik *buğur ~ *huğur ~ *uğur şeklinden istikak ettirmektedir.

Fikrin kendisi gayri mümkün değildir, fakat Boodberg'i¹³ bu hal şekline şevkeden faraziyeler silsilesi, hiç olmazsa, acâiptir. Bizim için teferruâta girmek lüzûmu yoktur, sâdece Türk fonetiği kaidelerinin ne kadar az olduğu nazarı itibâra alınarak, türkçe müñüz «boynuz» (ve müştakları) ile oğuz'u birbiri ile alâkadar göstermenin imkânsız olduğunu zikredelim. Boodberg ile beraber, oğuz'un, başında <p—> bulunan, altaik bir şekilden çıkmış olabileceği kabûl edilse bile, bu yaklaştırma yine aynı derecede kabûl edilemez bir halde kalaçaktır. Türkçede altaik <p—> ye <m—> değil, yalnız φ— veya b— tekabül eder; Boodberg'in böyle bir tekabül lehinde zikredebileceği yegâne moğolca moniyar «sis» şekli, kâfi derecede muknî olmadığı gibi, aynı zamanda, türkçe de değildir.

Pelliot ilk önce, oğuz kelimesinin eski türkçe oğuş «klan, aile» olduğunu zannetti¹⁴. Sonra, fikrini bir daha gözden geçirdi; ve destanın içinde bulunan ve genç kahramanın, annesinin memmesinden uğuz-nı içip «ağızı (ilk südü) içip», daha fazla süt emmeği reddettiğini anlatan cümleye istinâd ederek, «burada, sonraları etli yemeklerle kuvvetli içkilerden başka bir şey istememek üzere, yalnız müstakbel Uğuz Han'ın içtiği ağız (uğuz) «ilk süt» den bahsediliyorsa, bunun sebebi destanın, bizzât Uğuz Han'ın adını bu ilk süde, ağıza, bağlamış olmasındandır» iddiâsını serdediyor¹⁵.

Burada, Pelliot'nun, o kadar harikulâde olan meslek hayâtı sırasında düşmüş olduğu nâdir hatâlardan biri karşısında bulun-

maktayız. Lisâniyât bakımından, u ğ u z okuyuşu hiç de emin değildir⁴⁶; ve ne olursâ olsun, tâli bir şekilden ibarettir; edebî denilebilecek bir bakımdan da, kahramanın adının, içmiş olduğu «ilk süt = ağız» ile alâkadar olduğunu düşünmek için değer verilebilecek hiç bir sebep yoktur. Bundan başka, bizzat Pellicot, kendi faraziyesini — neşredilir edilmez —, oldukça tesâdüfî bir fikir olarak telâkkî etti ve bu kanaat, hayâtının son yıllarında, gittikçe daha fazla kuvvetlendi.

Belli-başlı nazariyeler üzerine, bu sür'atli göz gezdirmeden sonra, kâfi ve memnûniyet verici izahlar karşısında olmadığımızı müşahede edebiliriz. Mesele, açık, halledilmemiş bir halde duruyor ve doğru okuyuşun ancak kelimenin mânâsının bilinmesinden sonra tespit edilebileceği açıkça görülüyor.

Benim fikrime göre, kahramanımızın adının mânâsı «boğa, öküz» dür ve O ğ u z okunmalıdır.

Ö k ü z kelimesi bütün Türk dillerinde bulunmaktadır ve mânâsı bazan «öküz», bazan «boğa» dır. Burada, bunun hakkındaki bütün bilgileri tekrarlamak faydasız olacaktır⁴⁷. Bununla beraber, türkçe sâhâsında, her tarafta ince sesli şekillere muvâzî olarak biraz kalın sesli şekillerin bulunduğuna işaret edelim: Yakutça o ğ u z «öküz», Osmanlıca (*Ķāmūs-i Türki*) o ğ u z «genç boğa».

Vâzih bir şekilde görülüyor ki, aynı kelimeye muhtelif Türk dillerinde bâzan ince, bâzan kalın seslilerle tesâdüf edilmektedir. Thomsen, daha Orhun âbideleri neşrinde, «bir kelimedede ince ve kalın seslilerin birbirinin yerine geçmesine, nâdir olmakla beraber, Türk lehçelerinde tesâdüf edilmesinin imkânsız olmadığını», nitekim diğer Türk dillerinde olduğu gibi kalın sesli olan y o ğ a r u «yukarı», biraz farklı bir nüansla (yukarı doğru) y ü ğ e r ü mânâsındadır⁴⁸. Németh⁴⁹, türkçede (kelimelerin sadâlilar bakımından) sınıf deĝiştirmelerinin sık olduğu kanaatindedir ve ben onun kanaatine iştirak etmekteyim.

Aynı şive içinde de çift şekiller bulmaktayız. Meselâ Kaşgarî'de y a r — y e r — , a s ı l — e s i l — ilh...

Bütün Türk şiveleri göz önünde bulundurulursa, sınıf deĝiştirmeler daha ziyâde çoğalmaktadır. J. Deny bunun bir çok misallerini veriyor²⁰ ve Pellicot da bunun bilhassa şâyânı dikkat olan bir hâlini tetkik etmektedir²¹. Benzer hallerin sayısı, muhakkak olarak, yüzleri geçmektedir.

O ğ u z Ķ a ğ a n adının «boğa» mânâsına geleceğine dâir bir nazariye, daha evvel, Erdmann tarafından ileri sürülmüştü²²,

fakat, müdâfaâ edilmesi imkânsız delillere istinâd ediyordu; sonra, bu nazariye, şimdi ele geçirmeğe muvaffak olamadığım, bir makalede, Aristov tarafından tekrar ele alınmıştı. Pelliot²³, sebeplerini göstermediği halde, kat'î olarak, bu hal tarzına muhâlif görüldü.

İmdi, yukarıda söylediklerimizden açıkça şu netice çıkmaktadır ki, Oğuz kelimesinde, altaik ö k ü z ~ ö g ü z, «öküz, boğa» kelimesinin kalın sâiteli, değişik bir şeklini görmek ve aynı zamanda benzer değişik şekillerin bir çok Türk şivelerinde hakikaten mevcut olduğu vâkıâsı aleyhinde olmak üzere, hiç bir lisâniyât delîli serdedilemez.

*
* *

Aydınlatılması icâb eden nokta şudur: Oğuz adının yukarıda zikir ve mümkün olduğu kabûl edilen izâhı, acaba aynı zamanda zarûrî midir? Başka bir tabirle, Kağan Oğuz ile çatal tırnaklı hayvanlar arasında münasebetler tesis etmek imkânını verecek lisâniyât harici imkânlar mevcut mudur?

Cevâbımız serbestçe müsbet olmalıdır.

Paris yazmasında, ikinci satırın içinde, ö k ü z, boğa veya inek olması icap eden bir çatal tırnaklının şekli bulunmaktadır. Cümlelerin siyâkı maâlesef çok vâzih, yahut daha doğrusu, tamam değildir; çünkü, el yazması nushada, destanın başlangıcı noksan- dır; bununla beraber, ancak iki izâh ve tefsir imkânı vermektedir: şekil ya Oğuz Kağan'ı, veya babasını temsil etmektedir. Ben daha ziyâde ikinci faraziyeyle mütemâyilim ve bunun sebepleri şunlardır:

Metnin bu başlangıcı, daha sonra tetkik edeceğimiz, Oğuz Kağan'ın birbiri arkası sıra gelen, iki evlenmesinin hikâyesi ile mukayese edilirse, son iki halde doğurmayı tasvir eden cümlelerin, hiç bir geçiş olmadan, evlenme akdinin tamamlanmasını bildiren cümleleri tâkib ettiği görülür. Bu muvâzî metinlerin ışığı altında, el yazması nushamızın başında noksan olan bazı cümlelerin Ay ile Boğa'nın evlenmelerini tasvir ettikleri, bana öyle geliyor ki, mâkul olarak farz ve tahmîn edilebilir; el yazmasının diğer iki yerinde de şekli izah etmek için kullanılmış olan, basma kalıp cümle gibi bir ibâreden başka hiç bir geçiş kısmı olmadan Boğa'nın şekli gelmektedir. Dügünle alâkadâr olması icâb eden «ta kı m u n d ı n s o n g s e v i n ç t a p d ı l a r» mülâhazasından son-

ra, öğreniyoruz ki, «bir gün Ay Kağan'ın gözü parladı, doğurdu, ve dünyaya bir erkek çocuk getirdi»²⁴. Oğuz Kağan'ın düğünlerinin hikâyelerinden sonra gelen cümlelerin hemen kelime-kelime aynı olan bu ibârenin evvelinde²⁵ babası Boğa'nın yaptığı düğünün tasviri bulunmak icâb eder.

Ne olursa-olsun, şekil, daha evvel söylemiş olduğumuz gibi, ya Oğuz'a veyahut babasına aittir; her iki halde de Oğuz'un çatal tırnaklı hayvanlara mensûb olması, öküzlük cevheri şüphesizdir. Resmin reddedilmez şehâdeti ile takviye edilmiş olan adı, bize bu faraziyenin teminâtını vermektedir.

*
* *

İzâh edilecek son bir prensip meselesi kalıyor: Oğuz Kağan'ın öküzlük cevheri kabûl edilince, bu vâkiâ destanın geri kalan kısımlarına nasıl uyacaktır? Bu suâle cevap verebilmek için, metnimizin ilk kısmının ihtivâ ettiği destânî temlerin hulâsaten bir tahlilini vereceğiz.

Orada, sırası ile, Oğuz'un doğuş ve çocukluğundan, gergedan ile mücâdelesinden, ilk ve nihâyet ikinci evlenmesinden bahsedilen dört esaslı kısım tefrik edebiliriz.

İlk satırlardan îtibâren tamamı ile destânî bir sâhâ içinde bulunuyoruz.

Annesi Ay Kağan'ın²⁰ adı muhtelif tercümelerde olduğu gibi muhâfaza edilmiştir ve Pelliot ona hiç bir şerh ilâve etmiyor. Bu ismin mânâsı husûsunda hiç bir şüpheye mahâl olamaz; açıkça, düpedüz, yukarıda Boğa ile Ay'ın düğünlerinden bahsetmemize imkân vermiş olan Ay bahis mevzuu olmaktadır.

Ay'ın oğlu Oğuz'un garip bir manzarası, görünüşü vardır; bilhassa, ayaklarının boğa (!) ayakları gibi, belinin kurt beli gibi, omuzlarının samur omuzları gibi, göğsünün bir ayının göğsü gibi olduğu söyleniyor. Ve metin, bütün vücudünün kıllı olduğunu, açık ve kat'î olarak, anlatıyor.

Genç Oğuz'un ilk mâcerâsı, «gergedan ile mücâdele»²⁷ adını verdiğimiz mâcerâ, şöyle bir şema gösteriyor:

1. Giriş. Bir gergedan bir ormanda tahribât yapmaktadır, ve Oğuz onu avlamağa karar verir.

2. İnkişaf.

a) Bir geyiği, yem olarak, bir ağaca bağlar; gergedan geceleyin onu parçalayıp yer.

- b) Aynı mâcerâ ayı ile.
 c) Bizzat kendisi geceyi orada geçirmeğe karar verir ve gergedanı, başını kesmek sûreti ile, öldürür.

3. Son, hâtîme.

a) Bir akdoğan çıkagelir, ve öldürülmüş gergedanın bağırsaklarını yer.

b) Oğuz, akdoğanı öldürür, başını keser.

Hikâye, kül halinde, açık ve sâdedir, ve yalnız destanın esaslı unsurlarına müteallik bir taslak intibâını veriyor. Son kısım, gergedan ile mücâdele teminin tamamlayıcı bir parçası değilmiş gibi görünüyor; ihtimal istiklâlini kaydedecek derecede eskimiş ve yıpranmış başka bir temin izi olacaktır.

Hemen onu tâkib eden kısma, Oğuz'un ilk evlenmesi kısmına²⁸ gelince, hiç şüphesiz, misâl olacak derecede parlak bir «kozmolojik» hikâye karşısında bulunmaktayız. İleride zevcesi olması takdîr edilmiş olup gökten inmiş ışıklı bir ziyâ huzmesinin ortasında bulunan ve kutup yıldızına benzeyen parlak bir benî olan bâkire, şüphesiz bizzat kutup yıldızıdır, ve bu birleşmeden doğmuş olan çocukların adları: Gün, Ay, Yıldız, hiçbir sûretle, mânâsız değildir.

Oğuz'un ikinci evlenmesinin daha müdil bir görünüşü vardır²⁹. Bununla beraber ondan aşağıki temleri çıkarabiliriz:

O, müstakbel zevcesini bir gölün ortasında bir ağacın kövüğünde bulur.

Bu izdivaçtan doğan çocuklar: Gök, Dağ, Deniz adını taşıyorlar.

Bâkirenin tasviri, tesâdüfî olarak, bir deniz veya ırmak ulûhiyetinin tasviri sıfatı ile mütalâa edilebilirdi: mavi gözler, «bir ırmağın dalgaları gibi» saçlar, «inciler gibi» dişler.

İkinci evlenmenin neticesi olan oğullarının doğumundan sonra, ve şüphesiz bu hâdiseyi tes'id etmek için, Oğuz bir ziyâfet verir. Bu tasvirin başlangıcından itibâren (90 ve 91 inci satırlar arasında) metnimizde bir boşluk, bir atlama olduğunu kabûl etmemiz icâb eder. Bang ile Rahmetî'nin, bu faraziyeyi müdâfaâ etmek için, gramer bakımından ileri sürdükleri sebepler, şüphesiz çok esastır. İşâret edelim ki, elimizde bulunan yegâne nushada maddî olarak mevcut olmayan, fakat bazı gramer işâretlerinden hareket ederek istidlâl edebildiğimiz bu eksiklik destanda oldukça vâzih bir ayrılma göstermektedir.

Metni dikkatle tetkik edince, bu eksikliğe kadar, muhakkak mücez, fakat açık bir üslûpla devâm ettirilmiş bulunan hikâyenin, birden - bire güçlkle anlaşılabilir bir hâle geldiğini müşâhede edebiliriz. Bu vâkıâ, ihtimal, hiç olmazsa kısmen, kafiyeli 8 hece-lik 4 beyitten ibâret bir kıt'anın mevcûdiyeti ile îzâh edilebilir; fakat bu manzum şeklin bahsedilen değışmenin bir işareti, alâmeti olarak nazarı îtibâra alınması icâb edip-etmediğini de insan kendi-kendine sorabilir.

Üslûptan daha ziyâde hikâye edişin de mâhiyeti değışiyor. Bu mefruz eksiklikten evvel, hikâye açıkça destânî, mücez olmasına rağmen, anlaşılabilir bir mâhiyettedir. İnsan kendisini ikmâl edilmek üzere, şifâhî an'anenin, şüphesiz daha zengin olan muhtelif rivâyetlerin üzerine işlenmesi icâb eden esas kısımlarını içine alan bir taslak karşısında zanneder gibidir. Bâzi parçaların dil bakımından güçlükler arzettiğini görmüştük; bunlar hiç bir sûretle hikâyenin sırasını kavramaktan ve hülâsâsını, biraz evvel vermiş olduğumuz, muhtelif epizodlarını ayırmaktan bizi alıkoyamaz. Sâdeliğine rağmen bu ilk kısım şiir güzelliklerinden mahrum değıldir.

Destanın ikinci kısmı, — ayırmamız hâricî hiçbir ayırıcı işârete istinâd etmemekle beraber — mefruz eksiklikle gösterdiğimiz kesilmeden sonraki kısım, başka, ayrı bir mâhiyet göstermektedir. Destânî unsurlar yerini târihî unsurlara bırakmıştır. Efsânevî şahıs siyasî bir kahraman manzarasını almış, açıkça harikulâde olan vâkıâlar, sâfiyâne bir şekilde, her zaman kendilerini muhtemel bir hale koymağa muvaffak olamayan, sözde târihî, ince bir tabaka ile kaplanmış; teferruât bu cilâ altında ne kadar çok kaybolursa, çevreleri hakikî cevheri o kadar çok meydana çıkarıyor. Bizzat hikâye de bu ikinci kısımda biraz daha müphemdir. Daha uzun ve itnaplı olduğu gibi, tâli unsurlar, ekseriyâ esas unsurlar aleyhine inkişâf ettirilmiş bulunmaktadır. Hattâ bize öyle geliyor ki, orada bâzi efsânevî vâkıâların anlaşılmadığı âşikârdır. Yıpranmış, anlaşılmamış ve bundan dolayı, şekilleri değıştirilmiş temler karşısındayız; onları bir sisteme sokmak, yeniden kurmak ve îzâh etmek için yaptığımız teşebbüslerde ciddî ve büyük manialara tesadüf ediyoruz.

Netîce olarak, her türlü ihtiyâta riâyet etmekle beraber, tahmîn edilebilir ki, el yazması nuşhamız, bize destanın bizzat kendisi iki versiyona istinat eden bir redaksiyonunu muhâfaza etmiştir; bu versiyonlardan biri, ilk kısım için istifâde edilmiş olanı,

diğerinden daha eski husûsiyetleri ihtivâ eder bir mâhiyet taşımakta idi. 90 ve 91 nci satırların arasında bulunan kesinti, bize her iki versiyonun birbirine uydurulmasının büyük gayretler sarfedilmeden yapıldığını düşündürüyor. Metnin dikkatli bir tetkiki bile, iki kısım arasında lisânî farklar bulunduğunu göstermeğe imkân vermiyor; o halde bundan, metnimize esas olan iki versiyonun takriben aynı zamanlarda meydana getirilmiş olduğu neticesine varılabilir.

Bu tetkikte münhasıran destanın ilk kısmı ile iktifâ edilecektir.

Orada bulunan destânî temler, biraz evvel gözden geçirilmişti; onların mütenevvî olduğunu ve, bütün bu ilk kısımda destânî olmayan bir tek unsur bile bulunmadığına göre, nisbeten çok bulunduğunu görmüştük. Böyle bir siyâk içinde, Kağan «Boğa»'yı görmekte, bedîhî olarak, hayret edilecek hiç bir şey yoktur.

Oğuz'un birbirini tâkîb eden iki evlenmesinden doğmuş olan çocuklarının isimleri hatırlanırsa ve onlar birbirlerine muvâzî olarak yan-yanaya getirilirse, mütenâzır iki grup karşısında kalacaktır; biri «Güneş, Ay, Yıldız», yıldızların sembolüdür, o halde fevkalarz unsurlardır; halbuki ikincisi «Gök, Dağ, Deniz» yer yüzünün vasıflarını taşımaktadır: Gök kubbesi, sağlam yer ve deniz. Ne olursa-olsun Oğuz'un çocuklarının adlarında bir tesâdüfün tesirini görmek imkânsızdır.

Ay'ın oğlu olan Oğuz da açıkça, Aya mahsus husûsiyetler taşımaktadır. Boğa ile ay arasındaki münâsebetler çok iyi bilinmektedir, ve herkes tarafından kabûl olunmuştur; bu defalık bu hususta fazla îzahâtâ girişmek faydasızdır³⁰.

Oğuz'un ilk evlenmesi, açıkça yıldızlara ait bir mâhiyet göstermektedir: Kutup yıldızı ile evlenmiştir. Bir adada, yahut, ırmakların kavşaklarında ona muâdil bir yerde bulunan kovuklu ağacın yıldızların oturdukları yerler olduğunu biliyoruz³¹. Oğuz, görmüştük ki, ikinci zevcesini orada bulmuştur. Destanın Raşidaddin tarafından verilen versiyonunda bu tem biraz tâdil edilmiş bir halde bulunmaktadır: Oğuz bir ağacın kovuğunda doğmuş olan bir çocuğu kendine evlât edinir. Uygurların cediti olan Buğu Kan, aynı şekilde, ırmakların birleştikleri bir yerde bulunan bir ağacın kovuğunda doğar. Buğu Kan'ın güneşle alâkadâr olan husûsiyetleri vardır: O geyiktir³². Oğuz'un ikinci zevcesi bir deniz veya ırmak ulûhiyeti husûsiyetini taşır. IX. asra ait bir Çin kaynağı olan Yeou yang tsa tsou, ya göre³³,

Türklerinin ceddinin bir deniz ulûhiyeti ile münâsebetleri vardı, bir geyiğin yardımı ile, her akşam onunla buluşur: O güneştir⁹⁴.

Türklerin menşelerine dâir destanlar tetkik edilirse, zamanlarına veyâhut menbaların mâhiyetlerine göre, değişmiş veya bozulmuş, fakat bununla berâber meydana çıkarılması mümkün bir halde, her zaman aynı temlere tesâdüf edilir, aynı efsânevî an'anenin döküntüleri karşısında bulunulduğu hissedilir.

Şâyânı hayret olan cihet şudur ki, bu an'ane çift tırnaklılara başkaca her hangi bir rol vermiyor görünmektedir. Çin metinleri «öküz ayaklı Türkler»⁹⁵ den bahsediyorlar, fakat onların Oğuz Kağan destanı ile münâsebettâr kılınabileceğini zannetmiyorum.

Yalnız Kırgızlar'ın mitolojilerinde, çift tırnaklılara bir rol verirler: Yeouyangtsa tsou (IV. 2), Kırgızların kurt neslinden gelmediklerini, fakat cetlerinin bir inek ile münâsebettâr bulunduğunu bilhassa söylüyor. Bana öyle geliyor ki, Gardizî'nin, Kırgızların inek veya boğaya hürmet gösterdiklerine dair olan tasdikinin, onların Çince kaynaklarda anlatıldığı gibi, efsânevî menşeleri ile münâsebettâr kılınması icâb eder.

El yazması nushamızın Kırgızlar ülkesinde yazıldığı hatırlanacaktır, ve bana öyle geliyor ki, Kırgızların müdâhalesinin Pelliot'nun iddiâ ettiği gibi, yalnız redaksiyonun imlâsına inhisâr etmemiş olması muhtemeldir. Bizzat Kağan Boğa teminde bilhassa Kırgızlara mahsus bir unsur görmeğe mütemayil bulunmaktayım. Bu defa, yerin az olması yüzünden, Oğuz ile mücadele hâlinde bulunan gergedana müteallik insanda şevk ve heves uyandıran meseleleri tetkik etmedim. Orada da Kırgızlara has bir temle karşı-karşıya olduğumuza inanmak için kuvvetli sebeplerim vardır.

Pelliot'yu destanımızın yazılmasını muahhar gibi telâkkî etmeğe sevkeden sebepler, onun birinci kısmına ait değildir. Diğer taraftan bizzat Pelliot, Paris yazmasının verdiği versiyonun islâmiyete ait en küçük bir iz ihtivâ etmediğini, tamâmı ile Türk eseri, hemen muhakkak olarak şamanî Türklerin eseri olduğunu kabûl ediyor.

Paris yazma nushasının Mogol fütûhâtından sonra istinsâh edilmiş bir kopya olması çok muhtemeldir. İçinde Rusların zikredilmesi, yalnız başına, bunu isbâta kâfi gelebilirdi. Fakat bedihîdir ki, bu yazma nusha, çince veya diğer dillerdeki kaynakların ihtivâ ettiği başka parçalar ile karşılıklı olarak takviye

edilince, bizim bâzı esâtiri şahsiyetleri bulup çıkarmamıza imkân verecek çok eski destanların kalıntılarını ihtivâ etmektedir.

Yukarıda, bizzat destanın metninde, ayrı-ayrı mâhiyetlerde iki kısım ayırabileceğimizi göstermiştik. Bana öyle geliyor ki, bu ayırış, aynı zamanda efsânevi plân için de müteberdir. Hakiki Boğa-Kıral temi, daha arkaik olduğunu kabûl ettiğimiz ilk kısımda inkişâf ettirilmiştir. Bu temi bilhassa Kırgızlara mahsus gibi telâkki etmek için kuvvetli bir temâyülüm vardır.

Bu defa tetkik etmediğimiz ikinci kısımda, Boğa-Kıral'ın bilhassa Kırgızlara has olan bu unsuru anlaşılmamış bir haldé kalıyor ve yerini sırf Şark-Türklerine has olan kurt temine bırakıyor. Oğuz Kağan destanı, bize vâsıl olan şekli ile, şüphesiz târihi sebepler dolayısı ile, yan yana konulmuş iki temin — hemen-hemen iki mitolojinin diyebilirdik — nihâyet birbirleri ile nasıl kaynaşıp birleştiklerini görmemiz vâkiâsı ile husûsî bir bir alâka arz etmektedir. Biz toplama sûreti ile meydana gelmiş bir eser karşısında bulunuyoruz; çok şükür ki, hâlâ kendisini meydana getiren kısımları ayırmamıza imkân vermektedir. Şüphesiz bu kısımlar iki ayrı kavme aittir.

*
* *

Oğuz Kağan üzerindeki mülâhazalarımızı, bu defâlık, burada keseceğiz. Karşılaştığımız güçlüklerin çok sayıda ve mütenevvî olduğunu ve onların hepsini birden yenemeyeceğimizi gösterebilmiş olduğumuzu ümit ediyoruz. Bununla beraber araştırmalar semereli ve yeni ufuklar açmağa müstait görünmektedir. Ümit ediyoruz ki, bu şimdiki tetkik, ne kadar kısmî ve muvakkat olursa olsun, hiç olmazsa onun mâhiyetini göstermiş olmak meziyetine sâhip olacaktır.

Cambridge | Mayıs 1949

NOTLAR

¹ Fransızca yazılmış olan bu makaleyi tercüme etmek gibi güç ve semeresiz bir vazifeyi üzerine almış olan Ahmet Ateş'e samimî olarak teşekkür ederim.

² *Die Legende von Oghuz Qaghan*, SPAW, XXV, s. 683—724. [Şimdi buna, bu neşrin müelliflerinden birinin, R. Rahmetî Arat'ın, yaptığı türkçeye tercüme-

sini ilâve etmek lâzımdır: W. Bang ve G.R. Rahmeti, *Oğuz Kağan destanı*, İstanbul, 1936, *İstanbul Üniversitesi yayınlarından*, No. 18. (M.)]

³ *Sur la légende d'Uğuz-khan en écriture ouïgoure*, TP, XXVII, 1930, s. 247—358.

⁴ Meselâ bk. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, s. 50.

⁵ *Mz. esr.*, s. 256.

⁶ *Mz. esr.*, s. 683.

⁷ *Byzantinoturcica*, c. II, s. 185, 196.

⁸ *A honfoglalo magyarşög kialakulása*, s. 44.

⁹ *Mz. esr.*, s. 257, not 1.

¹⁰ *Mz. esr.*, s. 683.

¹¹ *Über das Volkstum der Komanen*, s. 37.

¹² Pelliot, JA, 1920, c. I, s. 139'da bu faraziyei aynı şekilde gayrı muhtemel addediyor.

¹³ *The Altaic Word for «Horn» in the Political Nomenclature of the Steppe*, HJAS, c. IV, 1939, s. 230—239.

¹⁴ TP, c. XV, 1914, s. 257.

¹⁵ TP, c. XXVII, s. 257.

¹⁶ Kaşgârî bu kelimeyi a ğ u z şeklinde tanımaktadır.

¹⁷ Muhtelif şekilleri Ligeti tarafından tasnif edilmiştir: *Magyar Nyelv.*, XXXI, 1935, s. 36—39.

¹⁸ S. 49, 182.

¹⁹ *Mz. esr.*, s. 147.

²⁰ *Grammaire de la langue turque*, s. 107.

²¹ *Mz. esr.*, s. 257 v.dd.

²² *Temudschin der Unerschütterliche*, s. 88, 464 ve sık sık.

²³ *Mz. esr.*, s. 257.

²⁴ Str. 3—4. Bang ile Rahmetî'nin b o d a d ı, Pelliot'un b u t a d ı okudukları kelimeyi b e n b ü t e d i okuyorum ve «doğurmak—enfanter» ile tercüme ediyorum. Pelliot onun, hiç bir fark gözetilmeksizin, b u t a d ı ve b ü t e d i okunabileceğine nazarı dikkati celbetmişti; fakat ne o, ne de Bang ile Rahmetî, oldukça şâyânî hayrettir ki, Kaşgârî tarafından verilmiş olan b ü t m e k «yaratılmak, doğmak» şeklini hatırlarına getirmişlerdir.

²⁵ Str. 65—66 ve 83—85.

²⁶ *Ç a ğ a n* unvanının, bir kadına isnâd edilerek, kullanılması şâyânî dikkat olmakla beraber, şimdilik bizi işgal eden mesele ile alâkası olmayan bir vakiadır.

²⁷ Str. 22—49.

²⁸ Str. 49—69.

²⁹ Str. 69—88.

³⁰ Bununla beraber bu temin, menşe itibârı ile, Mezopotamya'dan gelme olduğuna işaret edelim.

³¹ Bilhassa şâyânî dikkat olan bu tem, Granet tarafından uzun-uzadıya tetkik edilmiştir: *Danses et légendes de la Chine ancienne*, bilhassa s. 435 v. dd. Asya ile Avrupa arasındaki sâhânın merkezî kısımlarına ait mitler tetkik olunurken, Çin muvâzilerine baş vurmak yalnız mümkün değil, aynı zamanda zarûrîdir. Bilhassa Granet tarafından meydana çıkarılmış olduğu gibi, ekseriyâ, Çin mitik temleri, çinliler ile çinlilere yabancı olaalar arasında henüz bir fark bulunmadığı bir devirden kalma mitolojik izlerden başka bir şey değildir.

³² Şüphesiz bu ku ile bu ka kelimelerinin karıştırılmasından mütevellit tehlikeli bir yanlış. Altay mitolojisi tetkiklerinde yerleşmek üzere bulunmaktadır. Bu ku Kağan'ın bir boğa ile hiçbir alakası yoktur. Bu meseleyi çok yakın bir zamanda ele alabileceğimi ümit ediyorum.

³³ IV, str. V.

³⁴ Biraz evvel ileri sürmüş olduğumuz bir kaç mülâhazanın, bedihidir ki, ne olursa - olsun hiçbir şeyi isbât etmek hususunda, en küçük bile olsa, bir iddiâsı yoktur. Onun gayesi ancak Oğuz'un içinde hareket ettiği havayı hissettirmekten ibârettir. Türklerin menşelerine ait bütün destanlara tahsis edilecek olan çalışmada, bu destânî izlerin üzerindeki karanlıkları kaldırmânın imkânsız olmadığını gösterebileceğimi ümit ediyorum.

³⁵ Bk., meselâ Chavannes, *JA*, 1897, c. I, s. 407. Marquart (*OZ*, c. VIII, 1920, s. 298), haksız olarak, bunlarda, öküz kemiklerinden ayak kızakları kullanan kimseler görmektedir. İzah tarzı mitik bir plâna istinâd etmelidir.

³⁶ Bk. Barthold, *Otçet o poezdke v Srednyuyu Aziyu*, *Zapiski*, 1897, s. 111. Prof. W. Minorsky, bana lûtfen şu tehlikeyi haber verdi: Gârdîzî, arapça kaynaklarındaki نيران «boğalar» ile نيران «yıldızlar»ı ekseriya birbirine karıştırıyor. *Marva zî*'de bu parçanın muvâzisi yoktur; o halde asıl mâlûmâtın, muhakkak olarak, yeniden kurulması mümkün değildir.

Türkçeye çeviren

Ahmet Ates